

دانشکده هنرهای کاربردی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه دکتری

رشته: پژوهش هنر

گرایش: سینما و تلویزیون

بررسی تحلیلی مستند تلویزیونی

(از ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۶ میلادی)

استاد راهنما

دکتر سعید زاویه

استاد مشاور

دکتر محمد شهباز

تحقیق و نگارش

ابوالحسن قاسمی

نیمسال تحصیلی ۸۸-۱۳۸۷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به :

آنان که چراغ راهم بودند ، پدر و مادرم
و آنان که مرا دانش آموختند ؛ آموزگاران و استادانم
و تقدیم به آنانی که در سختی ها و فراز و نشیب زندگی، همواره همراهم هستند،
همسر و فرزندانم.

تشکر و قدردانی

پس از حمد و ستایش خداوند متعال، که ثنا شایسته اوست. هم او که مرا یاری کرد تا در گمراهی های دنیا مسیر درست را بشناسم و در این مسیر راهنمایی صدیق بر من گمارد.

به این وسیله ، از زحمات بی شائبه استاد گرانقدر جناب آقای دکتر سعید زاویه که راهنمایی این پایان نامه را بر عهده داشتند و جناب آقای دکتر محمد شهبان ، که به عنوان استاد مشاور مرا همراهی کردند ، صمیمانه سپاسگزاری می نمایم.

چکیده

شناخت و بررسی برنامه های مستند تلویزیونی از دهه ۱۹۹۰ تا سال ۲۰۰۶ میلادی، با تاکید بر " تلویزیون واقعیت " موضوع این پژوهش است. به این منظور، زمینه های پیدایش، نمونه های اولیه فیلم مستند، از نظر نوآوری و ویژگی های برجسته ای که از خود بر جای گذاشته اند و نظرات نظریه پردازان سینما راجع به فیلم مستند و انواع شیوه های مستند بررسی شده است. با تولد تلویزیون ، برنامه های مستند به عنوان مرکز ثقل تولیدات تلویزیونی درآمدند. در طول ۶۰ سال عمر تلویزیون ، برنامه های مستند تلویزیونی با تحولاتی در شکل و محتوا مواجه بوده اند. یکی از مهمترین توسعه های با اهمیت تلویزیون مستند که از دهه ۱۹۹۰ میلادی آغاز شد با اصطلاح " تلویزیون واقعیت " شناخته می شود. شناخت، زمینه های پیدایش ، نسل ها ، شیوه ها و انواع برنامه های " تلویزیون واقعیت " در این پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. همچنین تحلیل و نقد مستند تلویزیونی ، رویکردها و اجزاء مورد بررسی در حوزه نقد مستند تلویزیونی ، و نحوه تعامل و جایگاه مستند تلویزیونی در دوران پست مدرن، در مواجهه با مسائل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی؛ و دست آوردهای آن مورد مطالعه واقع شده است.

واژگان کلیدی: فیلم مستند، تلویزیون، مستند تلویزیونی، تلویزیون واقعیت .

فهرست مطالب

شماره صفحه	
۱	مقدمه
۴	تعریف مساله و بیان سوالهای اصلی پژوهش
۵	فرضیه های پژوهش
۶	اهداف پژوهش
۶	سابقه و ضرورت انجام پژوهش
۸	تعریف مفاهیم کلیدی
۱۰	چارچوب نظری پژوهش
۱۵	دکترین پژوهش
۱۸	فصل اول: فیلم مستند و ویژگیهای آن
۲۰	عکس ، مستند و بازنمایی
۲۲	روزنامه‌نگاری، واقعیت و استناد
۲۴	نمونه‌های اولیه فیلم مستند
۲۸	پایه‌های مستند
۲۸	تجربه های شاعرانه

۳۰	داستانسرایي مستندگونه
۳۲	جستجوی تعریف مستند در نظریات سینمایی
۴۱	انواع فیلم مستند
۴۲	شیوه شاعرانه
۴۴	شیوه تفسیری-توضیحی
۴۵	شیوه مشاهده‌ای
۴۷	شیوه مشارکتی
۴۹	شیوه انعکاسی
۵۲	شیوه نمایشی
۵۶	کارکرد مستند
۵۸	مستند و تلویزیون
۶۱	جمع‌بندی
۶۲	نتیجه‌گیری
۶۳	فصل دوم: تلویزیون واقعیت
۶۴	بخش اول: پیدایش تلویزیون واقعیت
۶۶	مطبوعات نیم ورقه‌ای
۶۸	ترکیب خبر و شایعه با فن‌آوری‌های جدید تلویزیون
۶۹	ساخت برنامه‌های واقعیت محور عامه‌پسند
۷۱	ارتباط تلویزیون مستند با واقعیت از نظر فرم و محتوا
۷۳	اصطلاح «تلویزیون واقعیت»

۷۴	نسل‌های «تلویزیون واقعیت»
۷۶	تعریف تلویزیون واقعیت از نگاه محققان تلویزیونی
۸۰	تلویزیون مستند، جهان تاریخی و بازیگر اجتماعی
۸۲	بخش دوّم: شیوه‌های «تلویزیون واقعیت»
۸۳	شیوه تفسیری - توضیحی
۸۵	شیوه تعاملی
۸۷	شیوه مشاهده‌ای
۸۸	شیوه انعکاسی
۸۹	بخش سوم: واقع‌نمایی و تلویزیون
۹۱	برنامه‌های تلویزیونی واقعیت محور
۹۲	برنامه «برادر بزرگ»
۹۴	تداخل حوزه خصوصی و حوزه عمومی
۹۷	بررسی محتوای برنامه «برادر بزرگ»
۹۸	مستند داستانی
۱۰۱	مجموعه مستند داستانی
۱۰۳	برنامه «گفتگو محور»
۱۰۵	برنامه‌های «سبک زندگی»
۱۰۷	برنامه‌های «قانون و نظم»
۱۰۹	واقعیت در اخبار تلویزیون
۱۱۲	«تلویزیون واقعیت» و چند مسئله

۱۱۲	«تلویزیون واقعیت»، واقعیت یا قصه
۱۱۳	«تلویزیون واقعیت» و شهرت
۱۱۴	«تلویزیون واقعیت» و حوزه قدرت
۱۱۸	جمع بندی
۱۲۱	نتیجه گیری
۱۲۳	فصل سوم : نقد تلویزیون مستند
۱۲۴	بخش اول :انواع رویکرد به نقد تلویزیونی
۱۲۵	رویکرد جامعه شناختی
۱۲۵	رویکرد نشانه شناختی
۱۲۶	رویکرد تاریخی
۱۲۶	رویکرد ژانری
۱۲۷	رویکرد بلاغی
۱۲۸	رویکرد فرهنگی
۱۲۸	رویکرد تهیه کننده
۱۲۹	رویکرد روایتی
۱۲۹	رویکرد آرمانی
۱۳۰	رویکرد روان شناختی
۱۳۰	رویکرد سواد بصری
۱۳۰	رویکرد واکنش مخاطب
۱۳۱	رویکرد فمینیستی

۱۳۲	رویکرد پست مدرن
۱۳۴	پیدایش نقد تلویزیون مستند
۱۳۸	بخش دوم: مسائل مورد بررسی در حوزه نقد تلویزیون مستند
۱۳۸	مشاهده از راه دور
۱۴۱	لذت های آگاهی و شناخت
۱۴۲	لذت همذات پنداری
۱۴۳	اندازه صفحه تلویزیون
۱۴۴	تنوع تصویری
۱۴۵	تدوین تلویزیونی
۱۴۶	گفتگوی تلویزیونی
۱۴۷	مصاحبه های آموزشی - علمی
۱۴۷	مصاحبه های دیدگاهی
۱۴۸	مصاحبه های تجربی
۱۴۹	گفتگو در مسابقات تلویزیونی
۱۴۹	گفتگوی خود انگیخته
۱۵۱	بخش سوم: گفتگو و مطالعات تحلیلی تلویزیون مستند
۱۵۲	آگاه سازی و تلویزیون مستند
۱۶۰	تلویزیون پست مدرن
۱۶۸	پست مدرنیسم و جهانی سازی
۱۶۹	جهانی سازی و تلویزیون مستند

۱۷۱	جمع بندی
۱۷۵	نتیجه گیری نهایی
۱۸۷	مروری مختصر بر پژوهش
۲۰۳	فهرست نمودارها
۲۰۴	فهرست فیلمهای ضمیمه
۲۰۵	فهرست منابع و مآخذ فارسی
۲۰۷	فهرست منابع و مآخذ لاتین
۲۱۱	کتابنامه

مستند از همان آغاز، از اجزاء سازنده تلویزیون بوده است. تلویزیون نیز در زمان معاصر جزء جدائی ناپذیر زندگی بشر شده است، به گونه ای که نه تنها تداوم حس آدمی، آنگونه که مارشال مک لوهان^۱ (۱۳۷۷ : ۱۳۷) اعتقاد دارد، بلکه تداوم حضور و قدرت دولت در خانه ها نیز می باشد، آنچنان که میشل فوکو^۲ اعتقاد دارد (۱۳۷۹: ۳۵۵).

مردم با رفتن به سینما و "دل سپردن" به ماجراهایی که شخصیت های فیلم با آن مواجه می شوند، ساعتی از زندگی واقعی دور می شوند. این فاصله گذاری بین واقعیت و دنیای داستان، همواره از مهمترین ظرفیت های بیانی سینما محسوب می گردیده است. اما تلویزیون در پیروی از سینما به ساخت مجموعه های داستانی و یا پخش فیلمهای سینمایی مبادرت می ورزد. صرف نظر از بسیاری ویژگی های زیبایی شناسانه متفاوت سینما با تلویزیون، نظیر ابعاد پرده و تمرکز حواس؛ نکته مشترک همان دل سپردن به ماجراها و شخصیت های داستانی در تلویزیون نیز همانند سینما با قدرت، نافذ و موثر، عمل می کند. علاوه بر آن با پیدایش تکنولوژی های مدرن پخش خانگی نظیر صفحه بزرگ تلویزیون و سرازیر شدن نسخه های DVD فیلم ها به خانه ها، حرکت تازه ای که نشان از استقبال مخاطبین در به "خانه آوردن" سینما می باشد، آغاز شده است. سینما رفتن و یا به خانه آوردن سینما، در محدوده برنامه های داستانی کاربرد نسبتاً زیادی دارد؛ اما موضوع در مورد وقایع اجتماعی، سیاسی، آموزشی، سرگرمی و مانند آن که متکی بر عامل بیان دراماتیک نیستند، توسط شبکه های تلویزیونی "به خانه" آورده می شوند. به این ترتیب نکته کلیدی چه در مورد سینمای داستانی و چه در مورد برنامه های مستند تلویزیونی، تاکید بر به "خانه آوردن" آنها از طریق تلویزیون است.

^۱ Marshal McLuhan (۱۹۸۰-۱۹۱۱) نظریه پرداز شهیر کانادایی، پژوهشگر، محقق و نظریه پرداز عرصه علوم ارتباطات، و واضع نظریاتی چون وسایل ارتباطی سرد و گرم است. شهرت «مک لوهان» به دلیل پیشگویی بزرگ او در باره ی آینده ارتباطی جهان از جمله «دهکده جهانی» بود. آثار مهم وی عبارتند از: عروس مکانیکی (۱۹۵۱)، کهکشانش گوتنبرگ (۱۹۶۲)، شناخت وسایل ارتباطی (۱۹۶۴).

^۲ Michel Foucault (۱۹۲۶-۱۹۸۳). فیلسوف، تاریخدان و متفکر معاصر فرانسوی است. به دلیل نظریات وی درباره جامعه، سیاست و تاریخ از سرشناس ترین متفکران قرن بیستم است. همچنین از رهبران نظری پسا ساختارگرایی نیز محسوب می شود.

بنابراین "خانه" همچون مرکز فرماندهی و اقتدار مخاطب در حریم شخصی اش تلقی می شود. او می تواند هر برنامه ای را که مناسب می داند، انتخاب کند، و به هر سوی جهان که دوست دارد سرک بکشد؛ اما تمام برنامه هایی که می تواند انتخاب کند قبلاً برای او انتخاب شده اند.

نقش تلویزیون در نیم قرن گذشته، از اهمیت اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ویژه ای در جوامع مختلف اعم از غربی یا شرقی برخوردار بوده است؛ تلویزیون در این مدت تبدیل به "غول چراغ جادو" و جام جهان نمایی شده است که با کوچکترین اشاره ی مخاطب بر دستگاه کنترل از راه دور، بسیاری از نیازهایش را برآورده می کند: نیازهای آموزشی، خبری، فرهنگی و سرگرمی. برآورده شدن نیازها، به لذت هایی در مخاطب پاسخ می دهد؛ لذت آگاهی و شناخت، لذت تماشا، و لذت در همه جا بودن. مقدار ساعتی که افراد جامعه و به تبع آن افراد خانواده، صرف تماشای برنامه های تلویزیون می کنند، دلیلی بر اثبات این مدعاست.

براین اساس، در فصل اول این پژوهش، پس از ارائه تعریف از کلمه مستند، رابطه عکاسی و مستند، و ارتباط خبرنگاری و استناد، به بررسی فیلم مستند و تفاوت های آن با عکاسی و خبرنگاری مستند پرداخته می شود. هم چنین نوآوری های فیلم مستند از ابتدای دهه ۱۹۲۰ تا اواخر دهه ۱۹۴۰ بررسی شده و انواع و شیوه های فیلم مستند، تشریح می شود. از اوایل دهه ۱۹۵۰، تلویزیون بهترین بستر برای رشد فیلم مستند شد، و جایگاه مهم و کلیدی را در جدول پخش برنامه های تلویزیونی به خود اختصاص داد. مستند تلویزیونی در فاصله زمانی قریب به ۴۰ سال، تحولات مداوم و آرامی را در رسانه ی تلویزیون، پشت سر گذاشته است. اما این تحولات از اوایل دهه ۱۹۹۰، به گونه ای دیگر بوده است.

در فصل دوم، تحولات تلویزیون مستند در غرب و جهان صنعتی از اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی و تحت عنوان "تلویزیون واقعیت" مورد مطالعه قرار می گیرد. مستند تلویزیونی از این زمان به بعد با تحولات چشمگیری در ساخت، ارائه راه حل های اجرایی جدید، و نوآوری های تکنیکی که منجر به پیدایش گونه های مختلف مستند تلویزیونی گردیده، مواجه بوده است، که همانند سایر نوآوری ها، تاحدودی شالوده ی ساختارهای رسمی مستند سستی را در هم شکسته و شالوده های تازه ای برای آن بنیان نهاده و ظرفیت های جدیدی با خود به ارمغان آورده است. با این حال، بدون کنار گذاشتن برنامه های مستند سستی، محبوبیت تلویزیون مستند، در میان مردم افزایش یافته است. شناخت،

تحلیل و ترسیم ویژگیهای مستند تلویزیونی در این دوره زمانی (از دهه ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۶ میلادی) مطالب این فصل را در بر می گیرد..

در فصل سوم، دست آوردهای "تلویزیون واقعیت" از زاویه دید "نقد" و بررسی انتقادی صاحب نظران بررسی شده و اجزاء شکلی و محتوایی نقد تلویزیون مستند تشریح گردیده است. هم چنین با توجه به همزمانی این نوآوری در تلویزیون مستند با شرایط دوران پست مدرن، تأثیرات و تعاملات دو جانبه "تلویزیون واقعیت" و فرهنگ پست مدرن، از نگاه صاحب نظران تجزیه و تحلیل شده است.

تعریف مسأله و بیان سوالهای اصلی پژوهش

بررسی تحلیلی برنامه مستند تلویزیونی از نظر شکل و محتوا، با ارائه تصویری جامع از روشهای تکنیکی، و چگونگی تبدیل محتوا در قالب های برنامه سازی مستند، در دوره زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۶ میلادی با تاکید بر برنامه های "تلویزیون واقعیت" و به منظور شناخت ظرفیت ها، امکانات و محدودیت این دسته از برنامه ها، مسأله اصلی این تحقیق را تشکیل می دهد.

این پژوهش بر آنست تا به پرسشهای زیر پاسخ گوید:

- پرسشهای اصلی

۱- مستند تلویزیونی از آغاز دهه ۱۹۹۰ براساس چه ضروریتهایی، دچار تغییر و تحول شد؟

۲- این ضرورتها منجر به پیدایش چه ساختارهای تلویزیونی گردید؟

۳- نوآوری این ساختارها کدام است و چه تاثیری در تعمیق، گسترش و تکامل زبان مستند تلویزیونی برجای نهاده است؟

۴- ظرفیت ها، امکانات ویژه و منحصر به فرد مستند تلویزیونی در دوره مورد بررسی، در چه عواملی قابل شناسایی و دسته بندی هستند؟

- پرسشهای فرعی

۱- مستند تلویزیونی در دوره مورد بررسی، در تعامل با مسائلی نظیر "سرمایه داری"، "قدرت"، "صنعت فرهنگ سازی"، "سلطه"، "جهانی شدن" و "پست مدرنیسم"؛ چه واکنشی از خود نشان داده و برنامه های مستندی که نتیجه این تعامل هستند، کدام است؟

آیا مستند تلویزیونی در دوره مورد بررسی آینه ی تمام نمای واقعیت است، یا تفسیر برنامه ساز از واقعیت موجود می باشد؟

۲- تفسیر برنامه ساز مستند، و میزان مداخله وی در امر واقع، در دوره زمانی مورد پژوهش چه مختصاتی دارد؟

فرضیه های پژوهش

- ۱- ضرورت‌های اقتصادی و اجتماعی عامل اصلی تغییر و تحول ساختاری مستند تلویزیونی از آغاز دهه ۱۹۹۰ است.
- ۲- این ضرورتها منجر به پیدایش ساختارهای ترکیبی مستند تلویزیونی که پیش از آن وجود نداشت و تحت عنوان "تلویزیون واقعیت" شناخته می شود؛ شده است.
- ۳- برنامه های "تلویزیون واقعیت" با استفاده از شیوه های فیلمسازی مستند و ترکیب آن با بیان داستانی موضوعهایی که ریشه در واقعیت های زندگی روزمره دارد، نقش مهمی در گسترش و تکامل زبان مستند تلویزیونی، از خود بر جای گذاشته است.
- ۴- توانایی و انعطاف کم نظیر "تلویزیون واقعیت" در وام گرفتن و قطعه برداری از ژانرهای مختلف برنامه سازی به منظور خلق ساختارهای ترکیبی جدید، ارائه اصطلاحاتی تازه در حوزه ی مستند تلویزیونی که حاصل ترکیب ساختارهای گوناگون هستند، و ارتقاء جایگاه مستند تلویزیونی به عنوان تریبونی آزاد برای انعکاس خواسته های عامه مردم؛ ویژگی منحصر به فرد مستند تلویزیون در دوره مورد بررسی است که به نوعی انعکاس شرایط زمانه ی پست مدرن در ساختارهای بیانی رسانه تلویزیون در دوران معاصر نیز محسوب می شود.

اهداف پژوهش

- ۱- ارائه تعریف و شناخت از عناصر شکلی و ظرفیت های بیانی مستند تلویزیونی از سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۶ میلادی با تاکید بر برنامه های "تلویزیون واقعیت".
- ۲- گونه شناسی و طبقه بندی ساختارهای مستند تلویزیونی از نظر شکل و محتوا.
- ۳- ترسیم ظرفیت های بیان موضوعی مستند تلویزیونی در مواجهه با عوامل اجتماعی ، سیاسی ، آموزشی و سرگرمی.
- ۴- ارتقاء دیدگاه مستندسازان و مدیران رسانه سیمای جمهوری اسلامی ایران نسبت به استفاده بهینه و آگاهانه تر از امکانات بیانی "مستند تلویزیونی" در دوران معاصر.

سابقه و ضرورت انجام پژوهش

مستند تلویزیونی به عنوان یک شکل مهم انتقال پیام هنری ، فرهنگی ، علمی و سیاسی ، جایگاه اساسی و بی همتای خود را در ارتباط با نیازهای جامعه انسانی ، همواره افزایش می دهد. با بررسی کمیت برنامه های مستند در جدول روزانه برنامه های تلویزیونی در ایران و جهان ، می توان به اهمیت این نوع برنامه ها پی برد. به همین دلیل ، شناخت دقیق ویژگی های ساختاری ، بیانی و هنری مستندهای تلویزیونی ، و نوآوری های این نوع برنامه ها در سالهای ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۶ میلادی که تحت عنوان "تلویزیون واقعیت" نیز شناخته می شود، امری ضروری محسوب می شود.

کمبود منابع در حوزه مستند تلویزیونی به خصوص در زمینه "تلویزیون واقعیت" توجه ویژه به این موضوع را بیش از پیش، ضروری می‌سازد.

اکنون در کشور ما، هر علاقمند سینمای مستند، دسترسی مطلوبی به آثار مکتوب مرتبط با موضوع فیلم مستند دارد. سهم "مستند تلویزیونی" از این حجم عظیم و ارزشمند، البته بسیار نیست، و سهم "تلویزیون واقعیت" از آن نیز کمتر است.

با وجود این، کتاب "مقدمه‌ای بر مستند تلویزیونی مواجهه با واقعیت" نوشته ریچارد کیلبرن و جان آیزود (۱۳۸۵) ترجمه‌ی محمد تهامی نژاد که توسط اداره کل پژوهش‌های سینما در سال ۱۳۸۵ به چاپ رسیده است، به بررسی مسائلی نظیر: مباحث مورد مناقشه در مستند سازی (بخش اول)، متن مستند (بخش دوم) امر واقع، داستان و نمایش (بخش سوم)؛ تولید و پذیرش آثار مستند (بخش چهارم)؛ می‌پردازد. در این کتاب مباحث عنوان شده عموماً به دو حوزه فیلم مستند و تلویزیون مستند تعلق دارد. اما خواننده پس از مطالعه این کتاب مفید نمی‌تواند به ویژگی‌های اختصاصی مستند تلویزیونی دست یابد. و مطالب عنوان شده بیشتر به حوزه فیلم مستند تعلق دارد؛ و سهم نوآوری‌های مستند تلویزیونی در آن چندان نیست.

همچنین موضوع مستند تلویزیونی در بخش بیست و یکم از کتاب فیلم مستند تالیف حمید نفیسی (۱۳۵۷: ۵۲۳-۵۳۳) تحت عنوان مستند ویدئویی مطرح شده است. در این بخش به پیدایش دوربین‌های سبک وزن و توجه مستند سازان تلویزیونی در اوایل دهه ۱۹۷۰ به مسائل اجتماعی نظیر انتخابات و تحولات سیاسی مثل انقلاب کوبا، اشاره شده است.

با توجه به کمبود منابع یاد شده پیرامون مستند تلویزیونی و "تلویزیون واقعیت"، ضرورت انجام پژوهش حاضر اهمیت بیشتری می‌یابد.